

RIMINI PROTOKOLL — TEATRUL CARE A DIZOLVAT GRANIȚELE DINTRE ARTĂ ȘI VIAȚĂ

RIMINI PROTOKOLL — THE THEATER THAT HAS DISSOLVED THE BOUNDARIES BETWEEN ART AND LIFE

MARIANA STARCIUC,
lector universitar, doctorandă,
Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice

CZU 792.036(430)

Rimini Protokoll este compania teatrală care reproduce realitatea la intersecția dintre artă și anchete sociale, ficțiune și cronici de știri, apelând la mecanismele jurnalismului, tehnicile de construcție ale compoziției dramatice, tehnologiile audio-video și multimedia.

Spectacolele companiei Rimini Protokoll sunt reprezentate de experți din anumite domenii, identificați prin procedee de cercetare. Actorii experți împărtășesc publicului problemele cu care s-au confruntat, sferile lor de activitate, istoriile care i-au marcat, astfel încât producțiile marca Rimini Protokoll ne fac să uităm că urmărim spectacole de teatru, ele au dizolvat granițele dintre artă și viață.

Cuvinte-cheie: Rimini Protokoll, teatrul documentar, ficțiune, verbatim, compoziție dramatic

Rimini Protokoll is the theatrical company that reproduces reality at the intersection of art and social surveys, fiction and news chronicles, appealing to the mechanisms of journalism, dramatic composition construction techniques, audio-video and multimedia technologies. Rimini Protokoll's performances are represented by experts from some areas identified by research. Expert actors share with the public the issues they have faced, their spheres of activity, the stories that have marked them, so Rimini Protokoll's productions make us forget that we are watching theater performances, they have dissolved the boundaries between art and life.

Keywords: Rimini Protokoll, documentary theater, art, fiction, verbatim

Introducere

Rimini Protokoll este o companie teatrală formată de tinerii artiști Helgard Haug, Stefan Kaegi și Daniel Wetzel, considerată de critica de specialitate drept fondatoare a unui nou val de teatru documentar, gen ce se manifestă în anii '60 și care iese din tradiția teatrului dramatic.

Creatorii companiei *Rimini Protokoll* s-au cunoscut în perioada când studiau știința și performanța teatrului aplicat la Universitatea Giessen din Germania. Daniel Wetzel a susținut teza de doctorat pe tema *Fotografia ca act performativ*, în paralel, a organizat spectacole cu pensionari, copii și vânzători; Helgard Haug era pasionată de piesele documentare și de teatrul radiofonic — pasiuni și surse de venit și pentru jurnalistul Ștefan Kagi. După ce au primit o educație teatrală experimentală, cei trei creatori s-au angajat să practice un *teatru pur utopic*: să reproducă realitatea în cel mai direct mod posibil, apelând la mecanismele jurnalismului, abilitățile de a construi o compoziție dramatică și tehnologiile audio-video și multimedia. Fondatorii teatrului *Rimini Protokoll* se ocupă de text, regie, designul de sunet și lumini, scenografie și imagine video în spectacol, sunt deseori descriși drept inventatori ai unei noi forme de teatru documentar, practicând un teatru cu artiști care nu sunt actori profesioniști, ci *experți* sau specialiști din sferile lor specifice de viață — profesioniști ai teatrului lumii reale.

Spre deosebire de teatrul clasic, unde actorul profesionist întruchipează personaje fictive, spectacolele companiei *Rimini Protokoll* sunt reprezentate de experți din anumite domenii sau oameni reali, care sunt găsiți prin proceduri de cercetare și care împărtășesc publicului problemele cu care s-au confruntat, sferile lor de activitate, istoriile care i-au marcat etc. Împreună cu *actorii-experti*, echipa de la *Rimini Protokoll* prezintă spectacole neperformante unui public obișnuit cu perfecțiunea falsă și

iluzorie a teatrului tradițional. Textele apar ca rezultat al dezvoltării biografiilor, istoriilor, experiențelor de viață ale *experților* recrutați.

Acest grup explorează viața reală la intersecția dintre artă și anchete sociale, ficțiune și cronici de știri. Emoțiile și mesajele lor sunt vii, transpuse din proprie perspectivă, ei nu imită, nu joacă, nu interpretează alte persoane, ci împărtășesc publicului propriile experiențe. Producțiile lor fac parte din acea dimensiune teatrală despre care Lehman spunea că: „...nu mai vizează integralitatea unei compoziții teatrale estetice alcătuite din cuvânt, sens, sunet, gest ș.a.m.d., care i se oferă percepției ca un construct complet, ci teatrul este acela care își acceptă caracterul de fragment și de parțial. El întoarce spatele criteriului, atâta vreme incontestabil, al unității și sintezei și se abandonează șansele de a avea încredere în impulsuri, fragmente și microstructuri particulare de texte, pentru a deveni o nouă specie de practică” [1, p. 69].

Spectacole multimedia marca *Rimini Protokoll*

Echipa nu primește subvenții guvernamentale și este un teatru independent, fără facilități, activând în regim ambulant. Sunt cunoscuți în Europa pentru producțiile ne-tradiționale și, la prima vedere, lipsite de teatralitate. De exemplu, spectacolul multimedia *Situația camerelor* (*Situations rooms*) adună douăzeci de persoane, cărora le sunt împărțite căști cu iPad-uri și sunt lăsate să se deplaseze în timp real printr-o clădire ca un labirint format din camere, coridoare, scări și curți, construit de scenograful Dominic Huber. În căști se aud monologurile *experților* selectați de grupul *Rimini Protokoll* din întreaga lume, ale căror biografii sunt marcate de arme. Unii le produc, alții le vând, alții riscă în orice moment să-și piardă viața din cauza lor. Protagonistii-spectatori se identifică cu persoanele care-și relatează experiențele, navigând prin centre de operare, săli de conferințe, spitale. Performance-ul reprezintă o impresionantă realizare ce ține de domeniul tehnologiei spectaculare. Imaginile de pe ecran se suprapun cu cele din camerele și spațiile reale, iar acțiunile scenice le susțin pe cele filmate și proiectate.

Filmul video, montat de Chris Kondekom, are funcție de navigator și dictează traseul ce urmează să fie parcurs de spectator: ușile pentru intrare și ieșire, spații în care poți să te așezi sau te poți culca în cazul în care te pomenești rănit și sângerezi. Poți să te identifici cu un medic fără frontiere din Sierra Leone, după un timp, poți deveni un foto-jurnalist sau un militar minor, un refugiat, un conducător al unui elicopter indian, un luptător cu teroriștii pakistanezi. Ultimul vorbește despre activitatea sa ca despre una obișnuită și ordinară care necesită duritate și precizie: „ Dacă încerc să meditez și să mă gândesc că poate acest om nu este vinovat ori poate că,, în rezultatul acțiunilor mele, pot muri femeii și copii, atunci nu voi putea lupta, nu voi extirpa niciodată terorismul” [2]. Fiecare om, din această lume, divizată în segmente, are propriul adevăr, dacă luăm în considerare funcția și rolul fiecăruia. Deschizi o ușă și te transfigurezi într-un birou din Berlin, unde moși influenți testează la masa de negocieri o jucărie nouă — modelul unui tanc. O altă ușă conduce spre un cimitir din Mexic, unde se odihnesc pe vecie și violatorii, și victimele, după care simți căldura insuportabilă din camera chirurgului, mirosul de borș pe care femeia rusă numai ce l-a gătit, greutatea mantalei antiglonț — la toate acestea reacționezi mai mult cu corpul, pentru că ochii sunt ațintiți asupra ecranului — trebuie să urmezi instrucțiunile. Te simți în pielea celui care acționează conform instrucțiunilor, împușcă fără să se gândească și vede viața numai prin ochiul de țintire al unei arme, exact cum spectatorii o văd în acest spectacol — prin intermediul iPad-ului.

Ciclul de spectacole „urbane”

În cadrul programului Festivalului de Teatru de la Avignon (2013), *Rimini Protokoll* au propus publicului spectacolul *Remote Avignon*, care face parte dintr-un proiect amplu (în serie) dedicat diferitor orașe, fiind prezentat anterior la Berlin, Lisabona și Hanovra. Producția reprezintă în sine un tur al orașului, doar că, în loc de monumente arhitecturale, sunt prezentate supermarket-uri, o parcare subterană și alte elemente ale vieții cotidiene.

Performance-ul începe în cimitir — ultimul drum sau locuința de veci a omului. Fiecare participant are cheia proprie a orașului: căști, în care vocea unei femei le propune să-și aleagă, după preferințe, piatra funerară care va fi instalată pe mormântul fiecăruia.

Kaegi stabilește „distanța dintre participanții la spectacol și organismul viu al orașului, de sunetele căruia el izolează participanții, prin intermediul căștilor — „capsula acustică” [3]. Vocea artificială care se aude în urechi invită participanții să parcurgă orașul în ritm de dans sau să organizeze diverse manifestări în centrul orașului, blocând traficul rutier. Pentru a simți orașul, trebuie să devii un observator, iar în următorul minut să te transpui în pielea personajului — manifestant sau agresor, să te rogi în biserică, să încerci utilizarea unei mașini de calcul și control, să alergi de-a lungul străzii principale. Ciclul de spectacole „urbane” tratează tema relațiilor dintre oraș și organismul uman.

Un alt proiect de succes din seria spectacolelor „urbane” cu scene de masă este *Stadiul de 100% (100% X (City))* — o statistică reală a populației urbane.

În spectacolul *100% Berlin* participă locuitorii orașului Berlin. O sută de oameni pe scenă reprezintă un eșantion statistic al populației unui oraș. Participanții sunt selectați în funcție de sex, vârstă, naționalitate, componența familiei, viza de reședință și alte criterii, după formula: 1 persoană pe scenă = 1% din populație. Participanții spectacolului vorbesc despre ei înșiși și despre modul lor de viață. Prin intermediul votului își exprimă opinia cu privire la problemele actuale, simpatizanții politici. Spectacolul este însoțit de o proiecție video online și de interpretări muzicale live.

Pentru prima dată, o sută de orașeni au ieșit pe scena teatrală în proiectul *100% Berlin* (2008). Ulterior, ideea de 100% din oraș a fost realizată în toată lumea, inclusiv în orașele Londra, Viena, Köln, Copenhaga, Amsterdam, Paris, Marsilia, Tokyo, Philadelphia, Montreal și Melbourne. De fiecare dată spectacolul este creat din nou, în baza specificului orașului.

În cadrul Festivalului internațional de artă Platonov, care s-a desfășurat în anul 2018 (6-17 iunie) *Rimini Protokoll* a reprezentat spectacolul *100% Voronej*.

Performance-uri documentare despre istorie, politică, economie

Performance-ul documentar realizat de Stefan Kaegi, *Grunt of Kazahstan (Proba de sol din Kazahstan)* face parte din seria producțiilor care estompează granițele dintre viață și artă, abordând cu o puternică încărcătură emoțională problema emigrării în Germania. La realizarea acestui spectacol au participat reprezentanți de diverse profesii, vârste și naționalități, viața cărora a fost marcată de petrolul din Kazahstan. *Proba de sol din Kazahstan* descrie soarta germanilor etnici din Kazahstan, care s-au întors în patria germană la începutul anilor '90, cazaci care au revenit în țară cu speranța de a trăi o viață mai bună, precum și germani, care lucrează în industria petrolieră, plecați la muncă în republica din Asia Centrală. Spectacolul are o scenografie ingenioasă, utilizează din abundență limbajul multimedia și cucerește publicul prin faptul că pe scenă nu acționează actori, ci eroii poveștilor descrise: o femeie din Kazahstan, care, în îndepărtata copilărie sovietică, visa să devină astronaut, un bătrân german, vorbitor de limbă rusă din Ucraina, care a transportat toată viața petrol în Kazahstan, o tânără tadjikă, părinții căreia au fugit de sărăcie în Germania. Toate personajele își povestesc istoriile de viață, însoțite de imagini video reale. Pe un perete vedem o hartă, iar publicului spectator îi sunt demonstrate fostele republici sovietice, în special, Kazahstanul. În proiecția video, adevărații colaboratori ai muzeelor transmit salutări eroilor spectacolului, cazacii autentici le adresează întrebări, le vorbesc despre problemele lor și despre situația economică și social-politică din țară, bunicii unuia dintre eroii din scenă, care nu și-au văzut nepotul o perioadă îndelungată de timp, îi cântă acestuia cântece populare. Spectacolul abordează o multitudine de tematici: cel de-al Doilea Război Mondial, fascismul, birocrăția, societatea, migrația, cu descrieri spectaculoase ale capitalei Kazahstanului, Astana; ne vorbește despre producția de petrol.

Valoarea principală a acestei producții este autenticitatea și veridicitatea faptelor. Atât proiecția video cât și scena prezintă oameni reali care au fugit de sărăcie și de mizerie, oameni care astăzi sunt

prosperi și asigurați din punct de vedere financiar, însă trăiesc cu nostalgia timpurilor trecute, simțindu-se lipsiți de identitate, patrie și casă, ochii cărora denotă tristețea copiilor orfani.

O altă producție catalogată drept *teatru de experți* este spectacolul care descrie istoriile oamenilor marcați de ideologia comunistă din Germania de Est — *Capital: Karl Marx, Volumul 1*. În fața unui perete imens cu rafturi pline cu scrierile lui Karl Marx și alte atribute dedicate economistului și sociologului influent, se întâlnesc: ultimul director al Institutului de Istorie a Economiei în Republica Democrată Germană, care a predat materialismul dialectic, unul dintre fondatorii Ligii Comuniste a Germaniei de Vest, un regizor de film, disident din fosta Uniune Sovietică, precum și un nevăzător care a citit *Capitalul* lui Marx cu ajutorul unui font pentru orbi, o translație de limbă rusă și un biograf al aventurierului Jurgen Harksen (economist german condamnat pentru fraude financiare). Într-o manieră distractivă și chiar amuzantă, cu bancuri, scene jucăușe scurte, cu vizionări de fragmente din filmele clasice germane și muzica discurilor vechi de vinil, personajele transmit din proprie perspectivă, ideile cărții care a fost publicată pentru prima dată în 1867. *Capital: Karl Marx, Volumul 1* este o acțiune teatrală absolut anarhistă în raport cu toate legile teatrului și ale percepției teatrale, autorii proiectului n-au ascuns acest detaliu, avertizând sincer publicul că nu au intenționat să transforme povești biografice personale într-un text teatral.

Scopul proiectului, care durează două ore și nu plictisește deloc, constă în investigarea influenței textului asupra realității, conținând scurte istorii spuse din numele unor oameni născuți în diferite timpuri, în diferite țări și în diferite sisteme politice, ilustrând cu exemple proprii, citatele din *Capital*, pe fundalul vechilor hituri germane de pe discurile de vinil.

În *Business Angels of Lagos* reprezentanții companiilor nigeriene vorbesc despre modalitățile prin care afacerile pot supraviețui într-un oraș cu o creștere economică rapidă, bogat în materii prime, printre care și țiteiul, însă în care corupția este un fenomen firesc, în plină dezvoltare și expansiune.

Orașul din sud-vestul Nigeriei, Lagos, este unul dintre cele mai dens populate de pe întreg continentul (cu o populație de aproximativ 8 milioane) și cu o expansiune destul de rapidă. Cu toate acestea, în oraș prosperă corupția, țara fiind una dintre cele mai periculoase zone pentru dezvoltarea afacerilor din lume, iar investitorii europeni ezită să inițieze colaborări și investiții în această regiune. Spectacolul este captivant pentru cei „interesați de afaceri, de parteneriat internațional, de explorarea pieții noi, de reflectarea strategiilor de piață în fața publicului european” [4] și reunește aproximativ patruzeci de oameni de afaceri, bărbați și femei, în jurul unei mese, într-un pavilion uriaș din orașul Lagos. Zece persoane povestesc despre dezvoltarea afacerilor în Lagos, printre care — un bancher de investiții, un preot, un producător de încălțăminte, un specialist în resurse umane, un agent imobiliar și un specialist în țesuturi. Fiecare personaj are la dispoziție un spațiu propriu și un translator, prin intermediul căruia redă domeniul său de activitate, își împarte experiențele și cunoștințele despre subiectul tratat.

Din distribuție fac parte oameni de afaceri nigerieni, care interacționează cu omologii lor europeni din medii de activitate diverse: artă, dealer auto, afaceri cu petrol, importul de pești tropicali, modă, educație, reprezentanți ce activează în departamente anticorupție. Toți vor să convingă investitorii prin spiritul antreprenorial, creativitate și curaj.

În fața spectatorilor acționează oameni reali care-și descriu proiectele de afaceri, succesele și înfrângerile. Istoriile nu au nici o umbră de teatralitate, textul este real, vorbirea uzuală, iar producția arată spectaculos și teatral. Acest efect ciudat atinge punctul culminant atunci când introduci în *Google* numele și prenumele participanților și găsești acolo continuarea istoriei, observi traseul ei de pe scenă — înapoi în viața reală.

Spectacole cu nuanțe poetice produse de Rimini Protokoll

În *Blaiberg und Sweetheart*¹⁹, pe scenă se întâlnesc persoanele care au supraviețuit transplantului de inimă și care-și caută dragostea prin intermediul site-urilor de socializare.

Problemele de inimă, în sens real și figurativ, constituie subiectul spectacolului. Ce înseamnă să găsești inima potrivită — o nouă iubire sau o viață nouă după transplant. Bazându-se pe experiențe diferite, actori precum Heidi, căruia i s-a făcut un transplant de inimă, sau Nick, organizatorul întrunirilor romantice pentru oamenii care-și caută perechea, spectacolul ne arată care sunt limitele dintre dragoste și moarte.

Ca și în proiectele anterioare, *Rimini Protokoll* se bazează pe confesiunile experților — actori-amatori, care își materializează propriile experiențe pe scenă. În spectacol șase *experți ai inimii* își raportează viața. Rolul principal este interpretat de pacientul Blayberg, un alb african, care, în anul 1967, a primit inima unui bărbat de culoare.

Unul dintre cele mai interesante proiecte ale trupei de teatru documentar *Rimini Protokoll* este spectacolul ce tratează tema morții — *Moștenire. Camere fără oameni*. Înainte de a începe reprezentarea teatrală, proiecția video ne prezintă procesul de dezmembrare al unui apartament vechi, distrugerea anturajului casnic, care aparținea cuiva. În continuare, vedem opt camere mici, care pot fi vizitate într-o succesiune haotică. Fiecare dintre camere păstrează povestea unei vieți umane, elvețieni, francezi, germani, turci care își trăiau ultimele zile în momentul înregistrării imaginilor foto-video.

Camera fiecărui exponent exprimă modul său de viață, obiectele care i-au aparținut și pe care le-a lăsat în ultimele clipe din viață pentru proiectul teatral, drept amintire. Lucrurile pot fi atinse, publicul poate interacționa cu ele. Opt povestiri din viață, opt istorii ce descriu marginea prăpastiei dintre viață și moarte (din cauza vârstei, a maladiilor incurabile, a profesiei), opt destine înscenate sau, mai degrabă, instalate, asamblate în genul performance-ului audio-vizual, în spatele unor uși închise. Intrarea în aceste mici încăperi se face printr-o sala ovală, pe plafonul căreia vedem harta terestră cu lumini, care se aprind și se sting (simulare a statisticii deceselor umane).

Camerele pot găzdui între două și șase persoane. În fiecare dintre ele, puteți petrece opt minute — în unele acest timp durează o veșnicie, în altele zboară instantaneu. Spre deosebire de alte proiecte, marca *Rimini Protokoll*, în care pe scenă nu acționau actorii, ci oamenii din stradă, aici nu apar oamenii sau *experții*, ci vocile lor înregistrate, imaginile video care-i prezintă, fotografiile și obiectele care le aparțin... sau le-au aparținut.

„Dacă ascultați această înregistrare — înseamnă că am plecat din această lume” — vocile unui cuplu (26 de ani de căsnicie) întâmpină vizitatorii în biroul în care vedem lucrurile lor: masă, scaune, lampă. Bătrânii, care au hotărât să moară împreună într-o clinică elvețiană, prin eutanasiu („încă nu au ales data”) ne vorbesc despre cum și-au trăit viața, cum au muncit, ce au câștigat și ce moștenire au lăsat copiilor. Vorbesc despre moștenirea lor mentală, cum au trecut prin socialismul național și transmit recomandări oamenilor viitorului: „Să credeți mai puțin în basme” [5].

În camera franțuzoaicei Nadine Gross vedem trei rânduri a câte trei scaune pentru spectatori în fața unei mici scene. Nadine a fost o bătrână care a visat să ajungă actriță, dar a devenit secretară în biroul BMW. Teatrul îi oferă ocazia de a deveni actriță după moarte. Cortina se deschide, pe o scenă mică vedem un scaun pe care stă puloverul ce i-a aparținut doamnei și care pare să mai păstreze căldura ei. Auzim un cântec în interpretarea vocii ei frumoase. Chinuită de scleroză multiplă, Nadine a hotărât să-și întrerupă viața la o clinică din Basel, motivând că acest lucru în Franța este interzis, oamenii fiind obligați să sufere.

Un alt personaj este un soldat german care, înainte de moarte, ne spune să nu credem niciodată în ideologie, să nu credem pe cineva care spune: „Tu ești un nimeni, poporul tău este totul”.

Ultima încăpere imită o cameră de rugăciune în moschee. O încăpere confortabilă, cu ventilator, ceas pe perete, covoare pe podea, delicii turcești într-o farfurie, iar pe ecranul televizorului un bărbat turc ne demonstrează cum se pregătește pentru moarte: măsoară cearșaful pentru morți și sicriul în care corpul său va fi transportat în Turcia. A decis să fie înmormântat în Turcia, fiindcă acolo „pe oameni îi îngroapă gratuit, iar în Elveția moartea costă foarte mulți bani”. Gelal, la vârsta de 65 de ani, nu

înțelege de ce moartea e atât de scumpă: „La urma urmei, ce-i trebuie unui om după moarte? Numai pământul” [5].

Spectacolul descrie opt povești ale unor oameni nobili, care acceptă moartea cu demnitate, cu reconciliere, fără supărări, fără frenezie, fără dezacorduri și revolte în fața destinului. Acești oameni au învins frica și ne transmit niște mesaje, ne îndeamnă să trăim frumos, să lăsăm ceva omenirii după noi și să avem curaj.

Concluzii

O mare parte a proiectelor *Rimini Protokoll* nu pot fi clasificate. Ele conduc publicul ori la o reuniune anuală a acționarilor (situație când spectacolul de teatru există de la sine — *Adunarea anuală a acționarilor*), sau pe un turn de observare (*sonda Hanovra*), apoi îl plasează într-o remorcă și-l transportă cu camionul pe ruta de cursă lungă pe care o efectuează zilnic un șofer (*Cargo Sofia-X*) — și le propune spectatorilor doar să urmărească traseul.

Ei adună un număr de 600 de spectatori, oferindu-le fiecăruia rolul unui reprezentant al unui stat din lume — de la SUA la Cambodgia — și toată audiența se implică în rezolvarea problemei încălzirii globale (*Conferința privind schimbările climatice*); iar în fostul sediu al Parlamentului regizorii invită activiștii politici, alegătorii să distribuie între ei funcțiile celor pe care i-au votat și în regimul timpului real să facă o ședință la Bundestag (*Germania 2*).

Limbajul teatral radical, extrem de speculativ și avangardist în spectacolele colectivului german, devine popular și familiar pentru miile de spectatori pe care i-au cucerit. La momentul actual, cei trei autori nu au o idee despre câte dintre proiectele lor sunt prezentate simultan pe planetă; deși teatrul în sine activează într-un birou modest din Berlin. E destul de complicată realizarea unei evaluări a gamei de producții marca *Rimini Protokoll*: au în jur de o sută de spectacole și continuă să lucreze într-un tempo productiv, realizând producții calitative și originale.

Există câteva metode în crearea teatrului documentar. Metoda *verbatim* preia istoria reală a personajului, iar actorul redă cu fidelitate poveștile de viață preluate de la *donator*. Există teatrul documentar în care realitatea este îmbinată cu ficțiunea și, un alt tip de teatru documentar pe care-l face *Rimini Protokoll*, un *teatru al experților* — experți ai vieții de zi cu zi, puși într-un context dramatic, interpretându-și propriile biografii. Realitatea nu este descrisă ori dramatizată, este importată pe scenă și, paradoxal, această realitate abundă adesea de nuanțe poetice. Dacă dramele, problemele, istoriile de viață ar fi redade de actorii profesioniști, și nu de oamenii care le-au trăit sau se confruntă zi de zi cu acestea, probabil, nu am fi atinși de aceste probleme. Producțiile marca *Rimini Protokoll* ne fac să uităm că urmărim spectacole de teatru, ele au dizolvat granițele dintre artă și viață.

Referințe bibliografice

1. LEHMANN, H-T. *Teatrul post-dramatic*. București: UNITEXT/UNITER, 2009.
2. BARRON, O. Rimini Protokoll prend les armes à la Vilette. In: *Le monde*. [online] may 2014. [accesat 12 dec. 2017]. Disponibil: <https://www.rimini-protokoll.de/website/de/text/rimini-protokoll-prend-les-armes-a-la-villette>.
3. HERRICK, D. City as stage. In: *Artillerymag.com* [online]. mart. 2017 [accesat 22 dec. 2017]. Disponibil: <https://www.rimini-protokoll.de/website/en/>.
4. CHIEDU ONOCHIE, B. Lagos Business Angels: Marketing Nigeria on Berlin Stage. In *The Guardian*, Nigeria [online]. 2012, 20 apr. [accesat 25 dec. 2017]. Disponibil: <https://www.rimini-protokoll.de/website/en/project/lagos-business-angels>.
5. ZINTZOV, O. Rimini Protokoll: Театр (со)участия. In: *Teamp*. [online] Nr. 19, 2015 [accesat 18 noiem. 2017]. Disponibil: <http://oteatre.info/rimini-protokoll-teatr-so-uchastiya/>.